

ՀԱՅ ԺԱՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԷՋ

(ԲՆԱԿԱՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆ և ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարունակություն) *

1.

Վ. Ի. Պ. Ա. Ս. Ա. Ն. Բ.

2.

Առաջադիմացի Գաղտնիք

Արտաւազդի ընտրութեան երկուութիւնը:—Արտաւազդի առասպելը բացի Պոքենացուց յիշում են նաեւ Եզնիկի Վարդան վարդապետ, վանական վարդապետ և Յայսմաւուրք: Ըստ Եզնիկի (եր. 104) Արդաւազդին կապած պահում են վիշապները. «Եւ ոչ որս երբեք՝ որպէս մարդկան արարեալ են վիշապաց, կամ առնիցեն. և ոչ տաճարք իրեւ մարդկան են նոցա ի բնակութիւնս և ոչ զօք ի թագաւորազեւաց և ի դիցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի... Այլ որպէս զաղէքսանդր խաբէին դեք՝ կենդանի կայցէ... Նոյնպէս և մօրորութիւնն դիւաց խաբեաց զգիւցապաշտս Հայոց, թէ զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ գիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ, և նա ելանելոց է և ունելոց զաշխարհս, և ի սնտի յոյս կապեալ կան անհաւատք, որպէս և Հրեայք՝ որ ի զօւր անկալութիւն կապեալ կան, թէ Դաւիթ զալոց է՝ շինել զԵրուսաղէմ և Ժողովել զՀրեայս, և անդ թագաւորել նմա նոցա»: Արտաւազդն այստեղ ներկայանում է իրեւ թագաւորազգի կամ գիւցազն և հայերը նորան սպասում են, որ ելնէ և տիրէ աշխարհին: Այստեղ նա քարի ընտրութիւն ունի, ուստի և նորան կապողները չարեն՝ վիշապներ: Մենք տեսանք, վիշապների մէջ Արտաւազդ նոյնպէս թագաւորի որդի է, որ

կուռելով վիշապների գէմ՝ ներկայանում է իրեւ գիւցազն:

Երկու սկզբնապէս տարբեր առասպել, վիշապների գէմ կուռողի և Մասիսի մէջ կապուած չար ոգու առասպելները միանալով վիշապների մէջ, ազգեւ են իրար վրայ: Բարի ու քաջ գիւցազն արքայորդին, որ վիշապների մէջ կուռում է վիշապների գէմ, ստացել է չար ու նախանձոտ բնաւորութիւն. իսկ ընդհակառակն Մասիսի մէջ փակուած չար ոգին ինչպիսին է իրօք Արտաւազդ, Եզնիկի մէջ, անշուշտ ժողովրդից առած, ստացել է բարի բնաւորութիւն, քանի որ նա թագաւորազն ու գիւցազն է: Այստեղից առաջացել է կապեալ Արտաւազդի բնաւորութեան տարբերութիւնը Պոքենացու (ինչպէս և միւսների) և Եզնիկի մէջ: Եզնիկի մէջ կապեալ թագաւորազն Արտաւազդի բարի բնաւորութիւնն ուրեմն աւելի նոր է և վիշապների առասպելի առաջին մասի ազգեցութեան տակ է առաջացած, թէպէտեւ աւելի շուտ է գրի առնուած: Առասպելի հնագոյն ձևի նկատմամբ շուտ գրի առնուած լինելը առանձին նշանակութիւն չունի. ճիշտ ինչպէս նորագոյն ձեռագիրներն կրբեմն աւելի հարազատութեամբ են պահած լինում սկզբնապիւր, այդպէս էլ նոր գրի առնուած առասպելները կրբեմն աւելի մօտ են բուն առասպելին քան թէ հները: Մասիսի մէջ փակուած Արտաւազդը բուն առասպելի մէջ չար բնաւորութիւն պիտի ունենայ և ունի: Մենք այդ կրտսերները իսկոյն:

Արտաւազդ դու կամ վիշապ:—Ըստ առասպելին երգիչների խօսքով. «վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ և դե փոխանակ եղին» (Բ. կա.): Ուրեմն նոյն իսկ վիշապների մէջ Արտաւազդ թագաւորի որդի Արտաւազդը, որ վիշապների գէմ կուռող գիւցազն է, համարուել է իրօք մի դու: Այդ մի շատ տարածուած ու հին հաւատ է, որ

1. Նիւրբերգի գեղեցիկ կերպով դասաւորուած կտերի է գտնել պ. խաչարեանի Հայոց վեպի մէջ. II. եր. 73 համ. որ և երեք Յայսմաւուրցից քեռած է՝ Գրիգոր Խաչարեան: Պիտակս վարդ. Արեւելոց, և Գրիգոր Անատոլիոց:

ցարդ ևս ի թիւս այլ ազգերի կենդանի մնում է մեր ժողովրդի մէջ: Չարունք կամ զեւերը փոխում են իրենց երեխաները մարդկանց երեխաների հետ: մարդկանց երեխաները զոգանում են և տեղն իրենցը դնում: Եւ եթէ մանուկ Արտաւազդին զոգացողները վիշապաղունք են զոգացածի տեղն ևս վիշապաղն կամ վիշապ պիտի դնէին ըստ հաւատին: Արտաւազդն ուլիւնն ներկայանում է իրօք իրրեւ վիշապ, և եթէ դե է ասուած նորա համար, այդ դե բառն ևս պէտք է հասկանալ ընդհանուր իմաստով՝ իրրեւ չար ողիւ Պէտք չէ մոռանալ և այն, որ ինչպէս նկատել կեք, դե, աղնաւոր և վիշապ, ափա հաս սերտ կապուած են իրար հետ և յաճախ փոխանակում են իրար:

Վիշապ Արտաւազդի առասպելը եւ համանման առասպելներ:—Արդ, այդ դե կամ վիշապ Արտաւազդը նախանձում է հօր փառքին: Հայրն անիծում է նորան և նա քաջքերից բռնուելով որսի ժամանակ շղթայում է Մասիսի մէջ: Մի օր պիտի ելնէ և վերջ տայ աշխարհին: Բայց զարբիներէ կռանահարութիւնից զօրանում են նորա շղթաները, որ կրծում են կամ լիզում են երկու շներ:

Լեռան մէջ փակուելու այս փրկական պատմութեամբ շատ տարածուած է հին է:

Մարկոս կրալուիչը: Հարաւային պաւստոսներէ մեծ դիւցազն, նախանձում է զիւցազն Դուկազինէի մեծ փառքին: Սա մեռնելիս անիծում է Մարկոսին, որ և իւր հօր անէծքի տակ է: Անէծքի հետեանքն այն է լինում, որ Մարկոսի զերեզմանի տեղն անցայտ է մնում: Բայց ուրիշ և աւելի տարածուած աւանդութեամբ՝ Մարկոն մեծ կռիւ է ունենում և երբ նա ձեռներն երկինք բարձրացրած ասում է. «Տէր Աստուած, ի՛նչ անեմ այժմ», Աստուած զթում է նորան և փակում մի այլի մէջ: Մարկոն սուրբ քարի մէջ խրած՝ քնած է. իսկ նորա Շարաց ձին մամուռն է ուտում: Սուրբ կամաց կամաց

զուրս է դալիս քարի միջից, և երբ ամբողջապէս զուրս գայ, ձին էլ մամուռն ուտէ վերջացնէ, այն ժամանակ Մարկո կրալուիչը նորից աշխարհ պիտի դուրս գայ ձիով: ¹

Մհերի առասպելն աւելի ևս նման է Արտաւազդի առասպելին: Նորա բնաւորութեան մէջ ևս նոյն երկրութիւնն երևում է: Բայց նա աւելի չար է քան բարի: Նորա զերբնական ծննդեան մասին մէջ ոչինչ յայտնի չէ, բայց նա հասարակ հերոս չէ, մեր արդի վէպի ամենագործող դիւցազն է, բնաւորութեամբ դիւական, քանի որ ընկերութիւն է անում զեւերի հետ: Նա կուռւմ է հօր հետ, նախանձում է հօրը, Հայրն անիծում է նորան, որ անժառանգ ² լինի և անմահ մնայ: Նա տանջւում է հօր անէծքի տակ:

Ո՛վ, տէր Աստուած,

Իմ խօր անէծք ձի խախր ի:

Իմ միջաց էրակ քաշիր ի...:

Ո՛վ, Տէր Աստուած, զքիզ եմ կանչիր:

Տիւ ընցկուն էնեա ձի ձգես Վանայ քարս: ³

Եւ մհերը, ինչպէս Արտաւազդը, որսորդութեան ժամանակ փակւում է վանայ քարայրի մէջ. «Իրիշկից, տեսաւ մէկ ագաւ կէր, կրխուսէր, նետ-անեղ առից, էգար, դիպաւ ագաւին... Ագաւ փախաւ, էնիկ ձին յիտիւ կինաց, խասաւ մէկ քեար, տեսաւ, որ պեաց ի մաղազայ ի...»: Եւ Մհերը փակւում է քարայրի մէջ, մինչև աշխարհի վերջը: Նրբ ցորենի հատը դառնայ մանուրի չափ, նա պիտի ելնէ և կոտորում անելով աշխարհն աւերէ կամ ինչպէս Արտաւազդը, «առնել փոխձան աշխարհի»: Սակայն ուրիշ աւանդութեամբ, նա այդ ժամանակ պիտի «մարտիրոսուի», այսինքն հաւատք պաշտպանելու համար նահատակ պիտի դառնայ: Ազգն ուրեմն սպասում է նորան, ինչպէս Արտաւազդին ըստ Եզնիկի, միայն ուրիշ ձևով: Արտաւազդն՝ աշխարհական հայեացքով պի-

1. Ор. Мулаеро, Паян Муроменъ и Боя. Кіев. кр. 797

2. Արտաւազդն եւս որդի լուկի (Բ. կա.), մի գիծ որ պատմագիր կարող է վիպասանից առած լինել:

3. Մ. Արեղանի, Դարիք եւ Մեհեր, եր. 58.

4. Գ. ս. Յովսէփեան Սասնայ ձուր, եր. 150

1. E. H. Meyer, Germ. Mythologie, Die Wechselbälge, եր. 78, 117, 137 եւ ընդ. M. Abeghian, Der armen. Volksglaube, եր. 108:

տի տիրէ աշխարհին և թագաւորէ, իսկ Մհերը՝ քրիստոնէական հայեացքով՝ պիտի նահատակուի Եւ այս տարրերութիւնը քրիստոնէական դարերի հայոց պատմական կեանքի արդիւնք է:

Մհերի բնաւորութեան մէջ ևս այս երկուութիւնը շատ բնական է, քանի որ Մհերի առասպելը սկզբում անշատ մի բան կապուել է Սասունցոց վէպի հետ և դիւական Մհերը դարձել է ժողովրդին սիրելի դիւցազն Դաւթի որդին, ինչպէս Արտաւազդն Արտաշէսի որդին:

Ածղահակի եւ Հրուդէնի առասպելը յօրենացու մէջ տեսանք: Ածղահակը վիշապ Դահակը կամ Զոհակ, որին չար ոգին ստեղծել է մարդկային ազգը ոչնչացնելու համար, երեք գլխանի մի վիշապ է, երեք բերանով և վեց աչքով: Դիւցազն Փրեզունը (ըստ յօրենացու Հրուդէն) յաղթում է նորան Կաւէ դարբնի օգնութեամբ և շղթայում Դրմաւենդ սարի վրայ: Նորա տրիւնը կաթկթում է գետին, երբ նա ցնցւում է, երկրաշարժ է լինում: Ածղահակն այսպէս պիտի մնայ մինչև աշխարհի վերջը, երբ պիտի արձակուի և կէս օրուայ մէջ շատ շատ չարիք պիտի գործէ աշխարհում: մինչև Սամը նորան պիտի յաղթէ և ստիպէ ընդունելու ճշմարիտ հաւատը: Պարսից մատենագիրները յիշում են մի տօն, որ կատարւում է ի յիշատակ Զոհակի շղթայուելուն և մինչև այժմ իսկ Դրմաւենդ քաղաքում ասում են, ¹ կատարւում է այդ տօնը: Թողնում ենք համեմատութեան բերելու յունական վիշապ Տիւփոնին, որը նոյնպէս լեռան վրայ շղթայւում է:

Գերման առասպելաբանութեան մէջ որոտմունքի աստուած Թոռը թշնամի է առհասարակ հսկաներին (Biesen) և հսկայ Լոկին (Loki), որ խորամանկ է և Ալֆի (Alf) պէս արագ կերպարանափոխ է լինում (չմտա մեր վիշապների կեղծս ի կեղծս լինելը): ² Նա խար-

դաւանքով սպանում է Բալդրին, և Թոռ աստուածը շղթայում է նորան ու պինդ կապում ժայռից մի քարայրի մէջ: Աստուածները նորա գլխին ամրացնում են մի թունաւոր որդ: Երբ որդի թոյնն ու Լորձունքը նորա երեսին է կաթում, նա այնպէս ցնցւում է, որ ամբողջ երկիրը դողում է, երկրաշարժ է լինում: Լոկին այդպէս պիտի մնայ մինչև աշխարհի վերջը, երբ պիտի արձակուի և վերջ տայ աստուածներին և մարդկանց: Ուստի Սկանդինաւիայում վտանգաւոր դրութեան մէջ այժմ էլ ասում են «Լոկին աղատուել է կապանքից», իսկ գերմանացոց մէջ. «Սատանան արձակուել է»: Ուրիշ աւանդութեամբ Լոկիի տեղ աստուածները շղթայած են Փենրիս գայլին (fenriswolf), որ աշխարհի կատարածին (Ragnarok) պիտի արձակուի երկինքն ու երկիրն աւերելու: ¹

Մեր Արտաւազգի առասպելը կապուած է մի ժողովրդական հաւատալիքի և սովորութեան հետ. Դարձիւնները «յաւուր միաշարժութեով երիցս կամ չորիցս բխեն զսալն զի զօրասցին ասեն շղթայքն Արտաւազգայ»: Ինչպէս Արտաւազգի առասպելը, նոյնպէս և առասպելի հետ կապուած այս հաւատն ու սովորութիւնը բնիկ հայկական չէ: Նոյնը գտնում ենք և Գերմանացոց և ուրիշների մէջ: Մանհարդը ² խօսելով Լոկիի շղթայուելու առասպելի մասին գրում է. «Զալցբուրգում Տիրոյի շատ հովիաներում դարբինները սովորութիւն ունին տօն երեկոնները, օրուայ աշխատանքը վերջացնելուց յետոյ, երեք հարուած տալու մերկ սալին: Այս անում են, որպէս զի Լուցիֆերի ³ շղթաները նորից ամրանան: Որովհետեւ եթէ նա աղատուի, ամբողջ աշխարհը կաւերէ: Տեղ տեղ, օրինակ՝ Վիլդշէօնաւում, այս սովորութիւնը կապուած է Կտտայի գայլի (Grimmiger Wolf) յիշողութեան հետ: Նա ինն երկաթեայ դռների ե-

1. E. H. Meyer, Germ. Myth. եր. 107.

2. Mannhardt, Germ. Mythen. եր. 86 հս. Laistner, Das Rätsel der Sphinx, II. եր. 73. հս.

3. Lucifer անունից եւ ծագած եւ համարւում անսխի Լոկի անունը (E. H. Meyer, Germ. Myth. եր. 163.):

1. Fr. Spiegel, Iranische Alterthumskunde I. եր. 532 հան. Mannhardt, German. Myth. եր. 532 հան.

2. E. H. Meyer, Germ. Mythol. եր. 86 հան.

տեւում երեք տակ շղթայի է զարնուած և որովհետեւ շարունակ ամենայն ուժով ճիգ է թափում աղատուելու ուսար պէտք է նորա շղթան ամրացուի. թէ չէ աշխարհն ամբողջ կաւերէ: Վաղկիրխնում նոյնպէս վերջին դարրինը որ ամենից յետոյ թողնում է դարբնոցը կռանով մի անգամ խփում է դատարկ սալի վրայ որպէս զի Լուցիֆերը չկարողանայ շղթան խարտել կտրել: Նա շարունակ խարտում է շղթան, որ քանի գնում բարակում է: Ս. Յակոբի տօնին (յուլիսի 25) մագ է մնում որ կտրուի բայց մի անգամից դարձեալ հաստանում է: Նիժէ նոյն իսկ մի դարրին հին սովորութիւնը չպահէ, Լուցիֆերը ամբողջապէս կըխարտէ կրպրծնի... Սմայանդում նոյն ժողովրդական հաւատքը կայ միայն այն տարրերութեամբ որ այստեղ Լուցիֆերը ծանր շղթան ոչ թէ խարտում է, այլ իւր ծանկերով կտրել աշխատում: Նոյն հաւատը կայ և ալբանոց մէջ, ստանան ամբողջ տարին աշխատում է աղատուել իւր շղթաներից: Աւագ Շարաթ օրը քիչ է մնում, որ պրծնի. բայց Զատիկ առաւօտեան Փրկիչն երևում է և նորէն շղթայի զարնում սառանային:

Եայանի է, Էմինն արդէն բերել է Վրաց գոռոզ և հպարտ Ամիրանի առասպելը: Ամիրանին Աստուած կապում է կովկասեան լեռներից մէկի մէջ երկաթի շղթաներով: «Ամիրանի սուրը մի կողմ է ընկած և միայն նորա հաւատարիմ շունն անգադար լիզում է իր տիրոջ շղթաները... Սակայն Աւագ Հինգշաբթի երկրի խորքից մի դարբին է դուրս գալիս և սաստիկ ծեծում է մաշուած շղթան մինչև որ դարձեալ ամրանում է»¹:

Մեր Մհերի առասպելի հետ մեզ յայտնի չէ թէ արդեօք կապուած է դարբինների այս սովորութիւնը, որ ըստ Էմինի վկայութեան, մինչև այսօր պահուած է Պարսկահայերի մէջ: Սակայն մեր Մհերի առասպելի մէջ զանում ենք համանման առասպելների մի ուրիշ զի՞ծ, որ չկայ Արտաւազդի առասպելի մէջ: Ըստ գերմանական առասպելին, նոյն Լուցիֆերը շղթայուած ընկած է մի

քարայրի մէջ, ինն դասն ետեւում ճակատագրի երեք աղջիկների մօտ (Schicksalsjungfrauen) և պահում է մի զանձ: Այսպէս և Մհերը փակուած է Վանայ քարում «Այդ դանով ներսը Ծախրի ֆալակ կրդառնայ... Մհերը շարունակ անոր վրայ կընայի, երբ այդ ծախրը կրդադարի, այն օր Մհեր կազատի, դուրս կելլէ... Ամեն տարի Համբարձման գիշերը... Մհերի դուռը կըբացուի... ով որ ներս մտնէ, որքան ոսկի կուգէ կռնէ դուրս կելլէ, վասն զի նոյն աշխարհի ոսկին կուտուած է»²:

Ծախրի Փալակը իսկապէս Զարիսի Փալակը բախտի ճակատագրի անիւն է, երկնային անուի (շարիս) և մոլորակային երկնքի (Փալակ) պատկերով, մի ըմբռնում որ պարսիկներից է անցել հայերին: Բախտի կամ ճակատագրի հետ կապ ունի և Համբարձման տօնի արդի ժողովրդական հաւատալիքը²: Բայց մեզ համար հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ Մհերի առասպելի հետ կապուած է ճակատագրի ու զանձի այս զրոյցը, որ ունի գերման Լուցիֆերի առասպելը:

Բերած օրինակներով արդէն պարզուած ենք համարում որ մեր Արտաւազդի առասպելը նոյն է, ինչ որ Մհերի առասպելը, և որ այդ երկուսն էլ մեր հին ու նոր պատմածքներն են այն ընդհանուր տարածուած առասպելի, որ զտնում ենք շատ աղղերի մէջ: Մենք երկար կանգ չենք առնիլ այս առասպելի ծագման և մեկնութեան մասին: Զանազան առասպելաբաններ այս կամ այն տեսակ մեկնութիւն են տուել: Մանհարգն օրինակ, այդ առասպելը բացատրում է ամպրոպի օգերեւոյթով: Պարսից Զոհակը կամ Աժի Դահական նոյն է, ինչ որ վեդայական Ահին (Ahis Dasaka) օձը, ամպրոպի վիշապը: Նորան յաղթողն ու կապողը Փրեզուն (չրուզէն), հին ձեով Թրալետաօնա, նոյն է ինչ որ հնդկական Տրիտա աստուածը, որ գեւերի և վիշապի դէմ կռուի մէջ ինգրայի օգնականներից մէկն է: Բարայրը, որի մէջ ճա-

1. Մրաւմնեւան, գրոց քրոց, եր. 134.

2. M. Abeghian, der armen. Volksglaube, եր. 50

կատարի կոյսերն են բնակումն է ամառը՝ նոյս դանձն է արեգական ոսկինն իսկ այդ պահպանող ստանան կամ Լուցիթերը նոյն է ինչ որ ամառն ու արեգակի փայլքը փակող վիշապը՝ Վերտան՝ Ահին Ափի դահականն

Մեր վիշապ կամ դե Արտաւազդն ուրեմն միեւնոյն Ափգահակն է, որով և նորա չար ու նախանձոտ բնաւորութիւնը որ տալիս է մեզ Մորենացին «Ճմարտեալ» պատմութեան մէջ, վիպական դիժ պէտք է համարել: Եւ այդ չար ողին վիշապը՝ փակուած է «յազատն ի վեր ի Մասիս», որի վրայ հին ժամանակ հաւատում էին թէ վիշապներ են կենում: Այժմ էլ հաւատում են թէ այնտեղ վիշապներ կան և թէ գետնի տակից լուում են այնպիսի զարհուրելի խուլ ձայներ, որ մարդ արտապատառ կարող է լինել: Արդեօք այս գիծն էլ մի մութ յիշողութիւն չէ՞ այն երկրաշարժի որ առաջանում է Լուկիի Ափի Դահակի (Զոհակի) ցնցումից: Այդ աւելի հաւանական է թուում երբ տեսնում ենք Ափգահակի առասպելի մի ուրիշ դիժն ևս այժմ նոյն Մասիսի վրայ կապուած: Ըստ Մորենացու, իչպէս գիտենք, Հրուդէնն Ափգահակին կապելուց յետոյ՝ իւր անդրին հաստատում է նորա դիմաց (զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել): Իսկ մեր նոյն Մասիսի վրայ այժմ առասպելաբանում են թէ այնտեղ «ուղտերի քարուան կայ քարացած և թէ ուղտապանն էլ քարացած կանգնած է»:

Բաժը:—Ի՞նչ ոգիներ են վիշապ Ար-

տաւազդին կապողները: Եզնիկի մէջ միայն Արտաւազդին կապողները վիշապներ են: Սակայն այդ, ինչպէս նկատեցինք, առասպելի նոր ձեւն է:

Ըստ Յայամաւուրքի և ըստ Վանական վարդապետի Արտաւազդին կապողները Աւտուածք են: Այս աստուածք կոչումը, եթէ մի կողմից ցոյց է տալիս, որ հեթանոսութեան ժամանակ պաշտուած էակներ են եղել Արտաւազդին կապողները, միւս կողմից ենթադրել է տալիս, որ քրիստոնէութեան ժամանակ այս ընդհանուր անունը՝ աստուածք փոխանակել է բուն հեթանոսական մասնաւոր անունին: Եւ այդ անունն է քաջք, որ գտնում են Մորենացու և Վարդան վարդապետի մէջ: Վերջինս գրում է. «Տեսեալ ումանց քաջաց և վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս և բնակութիւնս, ուր և զԱլեքսանդր կապեալ ունին ի Հոռմ և զԱրտաւազդ Հայոց թագաւոր ի Մասիս և զԵրուանդ ի գետս և ի մալլս»: Իսկ յետոյ գրում է «Բայց մոլորութիւն զիւաց խարեաց զհապաշտան Հայոց ի ձեռն քամացն որք տակին թէ զԱրտաւազդ ոմն վիշապք արգելեալ են կենդանի ի Մասիս լեառն ի նա[և նա] ելանելոց են [է] և զաշխարհս ունելոց: Վարդանը Արտաւազդին կապողներ է գնում նախքանք և վիշապներ և ապա միայն վիշապներ: Բայց Վարդանի այս գրումքի համեմատութիւնը Եզնիկի վերեւում գրած հաստատման հետ ցոյց է տալիս, որ նորա զխաւոր աղբիւրն եղել է Եզնիկ: Վիշապները նա վերցրել է Եզնիկից, իսկ քաջքները մի ուրիշ աղբիւրից:

Ի՞նչ ոգիներ են քաջք և ի՞նչպիսի բնաւորութիւն ունին.

Վարդան վարդապետի վերեւում գրած հաստատման իմանում ենք, որ քաջք և վիշապք համազգի էակներ պիտի լինին, քանի որ նոյն բաներն երկուսի վրայ ևս պատմում են: Քաջքերն, ինչպէս և վիշապները, բնակում են բարձր լեռների վրայ և ունին այնտեղ տաճարներ, Այնուհետեւ քաջքերի մասին պատմում են, որ կռիւներ են վա-

1. Արդի գրոյցներ, որքան մեզ յայտնի է, փոքր Մասիսի մասին են: Առասպելը, հարկաւ, հնչեղութեամբ կարող եւ Մեծ Մասիսից փոխին անցնել: Միայն Գրիգոր Նյարեցու Յայամաւուրքի մէջ Արտաւազդի մասին յիշում է. «Ի Սեալ Կեանքս որ է աւագ Մասիս»: Աւագ Մասիսն ըստ այսմ Սեալ մեկնութիւնն է միայն զորից կողմից: Միւս տեղերում անորոշ է յիշում կամ միայն Մասիս կամ Ագասն Մասիս: Ագաս կոչումը Մասիսի համար յայտնի է Անանուից (Սեբեոս եր. 7. Հմմտ. Ֆերրեր, Հայկ. աշխատ. եր. 141. ծան. 1. Մարք. Օ սարգանոյն Իստորիս Արմենիս Անոնիս): Արդեօք Ագաս անունը փոքր Մասիսի համար չէ եղել, որով Ագաս Մասիս մեր համայնասպիտակ կրիմի այժմեան ժողովրդական Սիւս Մասիս ևս փոքր ևս մեծ Մասիս մեծին: Հմմ. Գառնի ցեղի ստորին հոսանքի Ագաս կոչումը:

բուժման որս անուժման կաշերից ցորեն կրում և մառաններից զինի տանում: Նոյնը պատմում է, ինչպէս տեսել ենք, և վիշապների մասին: Այս քան նմանութիւնը հենց բաւական է ցոյց տալու, որ վիշապների և քաջքերի հաւատը միևնոյն բնական երևոյթից է ծագած:

Վահագնի կռուի մասին խօսելիս (եր. 151—159) տեսանք, որ վիշապ մեզնում ինչպէս և ուրիշների մէջ, պտուտահողմի և փոխորկալից ամպի անձնաւորումն է: Մորա դէմ կռուում է նոյն օգերևոյթի բարի անձնաւորումը՝ ինդրան իւր օգնական Մարուտների հետ, որոնք հողմերի անձնաւորում պտուտածներ են: Բացի Մարուտներից ինդրային գործակցում են և Ռբհունները (Rbhus) որոնք Մարուտների հետ սկզբնապէս ոգիների միևնոյն խումբն են կազմում և որոնց համապատասխան են գերմանական Էլբերը (Elben):

Համեմատենք քաջքերի բնաւորութիւնը մեր հին և արդի ժողովրդական հաւատքով՝ Մարուտների, Ռբհունների, Էլբերի բնաւորութեան հետ և կրտսեններ, որ մեր քաջք՝ որ նոյն ոգիներն են, ինչ որ նոքա: Նոքա յատկապէս նոյնանում են գերմանական Էլբերի հետ:

Էլբերը, ինչպէս և մեր քաջքերը, իշխում են ամբողջ բնութեան մէջ: Ուստի և նոցա մասին թէ մեր և թէ գերմանական ժողովրդի մէջ կան շատ զրոյցներ: Նոքա իրենց բնաւորութեան բոլոր նուրբ գծերով և իւրատեսակ առասպելներով ու պաշտամունքի բոլոր ձևերով հնդեւրոպական են: Էլբերի սկզբնական ծագումը, զխաւորապէս օղային է: Կան ամպրոպի, ջրովի և ամպի Էլբեր: Առաջին երկուսը, ամպրոպի և հողմի

Էլբերը, որոնց համապատասխան են մեր քաջքերը, զխաւորապէս արական են: Իսկ ամպի Էլբերը իգական են, կին էլր են (Elbinnen): Սոցա համապատասխան են մեր փարիները, հին պարիկները, զխաւորապէս ջրի (սկզբնապէս ամպի) հրեղէն աղջիկներ, Պարսից պայրիկները, հնդկաց ապսարները, որոնք ուրիշ կարգի ոգիներ են:

Էլբերը, ինչպէս և մեր քաջքերը, նայելով իրենց օղային բնութեանը, մերթ խաւար, տգեղ, մնասկար, բուռն ու չար են: Մերթ լուսաւոր, գեղեցիկ, օգտակար, ծառայութեան պատրաստ և բարի: Ուստի և կոչւում են չար քաններ (böse Dinger) և նազելիներ, բարիներ (Holden, gude, hilge Hollen): Այսպէս և մեր քաջքերը կոչւում են չարք, չարունք (այլ և զրոյ, գե, սատանայ) և մեզանէ չաւեր, մեզնէ աղեկներ, աղեկ մանուկ:

Էլբերին վերագրում են ամեն տեսակ մարդկային բան: Բերենք մի քանի դժեր մեր քաջքերի և գերմանական հողմի Էլբերի բնաւորութիւնից: Սոցա շունչը մարդկանց և անասուններին հիւանդութիւն է բերում: Մեղում յատկապէս սենեակի մէջ փչող քամին և առհասարակ քամու հունչը համարւում է քաջքերի շունչը: Քամուց հիւանդացողը քաջքերի զարկածն է: Էլբերը շրջում են պտուտահողմի մէջ կամ յարուցանում են պտուտահողմ, որ նոցա անունով կոչւում է զրուտների քամի (Drutenwind): Այսպէս և մեր քաջքերը կապուած են պտուտահողմի հետ, որ կոչւում է քաջքաքամի: Էլբեր և քաջքեր, երկուսն ևս մարդկանց զարնում են և մարդու խելք թռցնում, խելագարեցնում: Այդպիսիք կոչւում են գերմանացոց մէջ Elben-trötsch, Elbst, Drut և իսկ մեր մէջ քաջքաղտի, քաջքաղալ, Նոքա երկուսն ևս, իր-րե քամու ոգիների գող ու խորեքայ են, — գողանում են զանազան բաներ, մոլորեցնում են մարդոց, ճանապարհից շեղում տանում ամպի տեղեր, կամ ժայռերից ներքե գլորում և նմաններ: Եւստի մարդկանց երկխաներն ևս գողանում են և տեղն իրենցը

1. M. Abeghian Der armen Volksglaube, եր. 103 հմ. Աղանկ, որ մեր արդի ժողովրդական հաւատի մէջ, նայելով զաւտին, այլ ոգիներ զանազան անուններ են կրում: Սովորական է ֆաջ անունը, իսկ իգականների համար փարի (հիմ պարիկ): Սակայն երբեմն ֆաջ և փարի շփոթում են, այսինքն ինչպէս փարի նաեւ արականների համար է գործածւում, այդպէս և ֆաջ իգականների համար: Այնուհետեւ ֆաջերը, իրենց քնութեան շար կողմից առած կամ իրաւունքեան ազդեցութեան տակ, կոչւում են շարֆ, շարուֆ, գրող, դեւ նոյն իսկ առանայ: Դեմամացոց մէջ ևս կրկեր զանազան անուններ են կրում:

1. Իրեւ շար հալներ, քե ֆաջերը և քե կրկեր հալածւում են պողպատով և կաշմարով:

գնումն իրրե հոգմի ոգիներն նոքա երկուսն
ևս գրաւիչ երաժշտութիւն ունին, և մեր ու
գերմանացոյ մէջ ևս նոցա միշտ տեսնում
են խմբով պարելիս, երգելիս ու նուագելիս
կամ ինչպէս ասում են հարսանիք անելիս:
Երբեմն տղամարդկանց ու կանանց խաբում
ձգում են իրենց ամբէլի — եղնաղի — մէջ
սպանելու կամ ֆնասելու նպատակով: Բայց
միշտ չեն ֆնասում: օգնում էլ են: Նոցա
բնակարանները քաջբառուն: քաջաբար: քաջ-
բաճոր: գերմանացոյ մէջ Alfahölen (քաջքա-
ձոր) — են լեռների վրայ: այլերում: որակից
լաւում է երգ ու երաժշտութիւն: Այլտե-
ղից ձայն են տալիս մարդոց, երբեմն իրրե
արձագանգ, և նոցա ձայնը կոչում է քաջ-
քաճայն նոյնպէս, և գերմանների մէջ Abbleich,
նորուեգերէն Huldreslaat: Բնակում են նաե
աւեր տներում: աշնանն անքնակ թողած տա-
ղաւարներում: Որս են անում: նստում են
զանազան ծառերի վրայ և այնտեղից զոր-
նում մարդոց: կլում են: կամ ծծում են
կովերի (սկզբնապէս ամպերի կովերի) կաթը:

Թողնում ենք ուրիշ նմանութիւնները:
Բերենք քաջքերի և էլրերի մասին պատմած
երկու զրոյց ևս: Մի զրոյցով նոքա հրաւի-
րում են մի տառմէր օգնելու մի ծննդկան
քաջքի և իրրե վարձ տալիս են սոխի ու
սխտորի կծեպներ, որ ոսկի է դառնում: Նկա-
տենք որ նոցա օգային ծագման յիշողութիւն
է նաե «քաջքը աղայ է բերում» խօսքը: որ
ասում են անձրե և արե կգած ժամա-
նակը: — Աւելի հետաքրքիր է մի ուրիշ զրոյց,
որ պատմում է նաե հնդկական որհուներ
մասին: Այդ զրոյցով քաջքերը գողանում
են մի կով կամ երկնջ, մորթում ուտում
են, և յետոյ կովի ոսկորներն ու մորթին
սարքելով՝ կենդանացնում են: Բնութեան
մի առասպել է այդ: որ զանազան կերպով են
մեկնում: Բաջքերը հոգմի ոգիներ են: Աշնա-
նը քամիները թւում է թէ լսվում են ամ-
պերի կովը: որովհետեւ ձմեռն այլ ևս անձրե
չէ գալիս: իսկ գարնանը նոյն քամիները նորից
բերում են կաթնատու կովը: անձրեաբար
ամպերը: ²

Այսպէս մեր քաջքերն ոչ միայն իրենց
բնութեամբ այլ և զրոյցներով նոյն են: ինչ
որ գերման էլրերը: իսկ էլրերին համապա-
տասխան են: ինչպէս ասացինք: հնդկական
որհուները: որոնց անուններն անգամ նոյ-
նացնում են: Նկատենք նաե որ էլրերի
բնութեան հետ կապուած է և դարբնութիւնը:
Նոքա դարբնում են Aplgeschoss, կայծակ:
Դարբնելու աւանդութիւն մեր քաջքերի մա-
սին յայտնի չէ մեզ: Բայց եթէ Արտաւազգին
շղթայողները քաջքերն են: ուրեմն և նոքա
հմուտ պիտի լինին դարբնելու արուեստին:
Եւ արդեօք քաջքերի այդ դարբնելու մի նշա-
նակը չեն կատարում մեր դարբնները կռանը
սալին բախելով:

Մի անգամ որ մեր քաջքերը նոյն կար-
գի ոգիներ են: ինչ որ գերման էլրերը և
հնդկական որհուները: այն ժամանակ հաս-
կանալի է դառնում թէ ինչու քաջքերն են
վիշապ Արտաւազգին կապողը: Դոքա նոյն
հոգմի ոգիներն են: Մարումներ: Որհու-
ներ: որոնք գործակցում են լնդրային, երբ
սա կապում է վիշապին: Բարձրագոյն էակ-
ների, աստուածների անուններ աւելի շուտ
են մոռացւում քան ստորին կարգի ոգի-
ներինը: Այդպէս է կել և մեզնում: Արտա-
ւազգին կապող աստուծու անունը մոռա-
ցւած է: իսկ նորա գործակիցներինը պա-
հուած է: —

Ամբիոփենք մեր եզրակացութիւնը վիպա-
սուների մասին: Մեր ուսումնասիրութիւնից
հետեւում է: որ հայոց վիպասանք կել են
մի երգախառն պատմուածք, որի մէջ միացած
են պատմական յիշողութիւններ, կենցաղա-
կան գծեր և երկու տարբեր առասպել: Պատ-
մական յիշողութիւններն են Արտաշէս Ա.,
Արտաշէս Բ., (գուցէ և Արտաշէս Գ.), Հրա-
զաժդդ և Տրդատ Ա. թագաւորների ժամա-
նակից ու արարքներից: Առասպելներն են.
1 թագաւորայն Արտաւազգի կոխը վիշապ
Արգաւանի և վիշապների գէմ ու նոցա կո-

1. Mannhardt, Germ. Mythen, եր. 43, 48, 58:

2. նոյն զրոյցը պատմում են ևս գերման. Թոռի մա-

սին. միայն սա ամպով: որիչ կենդանակերպ՝ ֆայ և կեն-
դանացնում: ուսեւոյց յետոյ սկսեցին ևս մարին սարկով
(Mannhardt Germ. Mythen, եր. 42 հս. 57 հս.):

1. E. H. Meyer, Germ. mythol, եր. 117 Այս
գրքից եկի վերցած ևս գերմանական էջերի ընտրացիր:

